

УДК 32.019.5 (470+571):321(477)

ПРОПАГАНДА ІДЕЙ «РУССКОГО МИРА» ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

“RUSSIAN WORLD” PROPAGANDA AS A THREAT TO NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

ПРОПАГАНДА ИДЕЙ «РУССКОГО МИРА» КАК УГРОЗА НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

Запорожець О.Ю.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Е-пошта: oxanza@gmail.com

Zaporozhets O.

Ph.D (Political Sciences), Associate Professor of the International Information Department, Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv. E-mail: oxanza@gmail.com

Запорожец О.Ю.

Кандидат политических наук, доцент кафедры международной информации Института международных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Э-почта: oxanza@gmail.com

Анотація. У статті розглянуто концепт «Русский мир» (РМ) в контексті національної безпеки України. На основі аналізу публікацій вітчизняних і російських експертів показано, що РМ створено для обґрунтування геополітичних амбіцій Росії, і насамперед її домінування на пострадянському просторі. Даний проект представляє Росію як унікальну країну-цивілізацію, яка за своїм історико-культурним, інтелектуальним і духовним потенціалом виходить далеко за межі державних кордонів.

Небезпека російського геополітичного концепту для України полягає у тому, що за допомогою історичних маніпуляцій штучно знецінюється і повністю нівелюється національна ідентичність, суверенітет і цілісність держави. Російською пропагандою Україна представлена як штучно створена за рахунок руських земель країна, яка не може бути спадкоємницею Київської Русі, не має власних державницьких традицій, культури, мови та інших атрибутів справжньої нації. Росія намагається присвоїти собі історико-культурну спадщину України, адже без неї РМ є лише міфологізованим конструктом ідеологічного забарвлення, нездатним сприяти посиленню і розширенню впливу РФ на міжнародній арені.

Ключові слова: «Русский мир», Україна, національна безпека.

Abstract. The article studies the concept “Russian World” in terms of national security of Ukraine. Based on publications of Ukrainian and Russian experts the author shows that the “Russian World” is aimed to justify Russia’s geopolitical ambitions and in particular its dominance in post-soviet countries. According to this project Russia is a unique country-civilization that, due to its historical, cultural and intellectual potential, goes far beyond the state borders. The Russian geopolitical concept is very dangerous for Ukraine because due to historical manipulations the national identity, sovereignty and integrity of the country are artificially devaluated and completely erased. In Russian propaganda Ukraine is labelled as the artificially created country that cannot be the successor of Kievan Rus, doesn’t have its own statehood traditions, culture, language and other attributes of the true nation. Russia tries to appropriate Ukraine’s historical and cultural heritage because without it the RM is ideological construct based on myths that is unable to contribute to strengthening and extending Russia’s influence on the international arena.

Key words: “Russian World”, Ukraine, national security.

Аннотация. В статье рассмотрен концепт «Русский мир» (РМ) в контексте национальной безопасности Украины. На основе анализа публикаций отечественных и российских экспертов показано, что РМ служит обоснованию геополитических амбиций России, и прежде всего ее доминирования на постсоветском пространстве. Данный проект представляет Россию как уникальную страну-цивилизацию, которая по своему историко-культурному, интеллектуальному и духовному потенциалу выходит далеко за пределы государственных границ. Опасность российского геополитического концепта для Украины заключается в том, что с помощью исторических манипуляций искусственно обесценивается и полностью нивелируется национальная идентичность, самобытность, суверенитет и целостность государства. Российской пропагандой Украина представлена как искусственно созданная за счет русских земель страна, которая не может быть наследницей Киевской Руси, не имеет собственных государственных традиций, культуры, языка и других атрибутов настоящей нации. Россия пытается присвоить себе историко-культурное наследие Украины, так как без нее РМ является лишь мифологизированным конструктом идеологической окраски, неспособным способствовать усилению и расширению влияния РФ на международной арене.

Ключевые слова: «Русский мир», Украина, национальная безопасность.

Постановка проблеми. На початку 20 століття російське керівництво взяло курс на зміцнення влади і посилення впливу Росії на міжнародній арені. Мова йде фактично про повернення Росії статусу наддержави, яка бере участь у формуванні світопорядку. Ідеологічним підґрунтям претензій РФ на статус великої держави можна вважати геополітичний проект «Русский мир» (РМ). Пропаганда даного концепту особливо активізувалась у період Євромайдану і далі слугувала виправданням для інтервенціоністської політики РФ щодо України – анексія Криму та військова агресія на Сході України. Подальша пропаганда так званої Доктрини РМ становить серйозну загрозу національній безпеці України, оскільки спрямована на підірив основ української державності та національної ідентичності.

Мета дослідження – проаналізувати загрозу національним інтересам і цілям України з боку російського геополітичного концепту «Русский мир».

Аналіз останніх публікацій. Джерельну базу даної роботи складають, з одного боку, аналітичні матеріали експертів Національного інституту стратегічних досліджень, публікації таких вітчизняних вчених, як Перепелиця Г.М., Козловець М.А., Потапенко Я.О., Смолій В.А., Якубова Л.Д., Гуржи В.С. тощо, в яких концепт РМ розглядається у контексті національної безпеки України, а з іншого боку – публікації про РМ експертів Фонду «Русский Мир», Ізборського клубу, Російського інституту стратегічних досліджень, а також російських дослідників, таких як Щедровицький П.Г., Тишков В.О., Градіровський С.М., Батанова О.М., Нарочницька Н.Н., Полоскова Т.В., Скринник В.М., Пенькова О.А. та ін.

Виклад основного матеріалу. Ідейну основу РМ було закладено після розпаду СРСР російськими філософами і політологами, які пропонували нову модель інтеграції на культурно-мовному рівні.

Після розпаду СРСР Росія прагне відродитись як велика держава або навіть наддержава. З цією метою Росія активно пропагує ідеї про розділеність російського народу, про штучність нових державних кордонів і необхідність захисту співвітчизників. Саме доктрина РМ покликана стати ідеологічним підґрунтям для відновлення нової моделі російської імперії, виправдання інтервенціоністської політики РФ на пострадянському просторі, а також інструментом іміджевого позиціонування держави на міжнародній арені.

Один з ідеологів РМ Петро Щедровицький писав, що у 20 столітті сформувався «Русский мир» - мережева структура великих і малих спільнот, які думають і розмовляють російською мовою. На його думку, чим більшої кількості людей і спільнот у світі буде потрібна Росія, тим вона буде стійкіша; чим більша кількість світових проблем знайде своє вираження/вирішення за допомогою російської мови, тим більш затребуваними будуть культурні та людські ресурси руского мира; чим більшої кількості громадян інших країн буде потрібна Росія, тим стійкішими стануть позиції Росії у світі [1].

Російський історик, академік РАН В.О.Тишков розглядає РМ як трансдержавну і трансконтинентальну спільноту, яка об'єднана своєю причетністю до російської держави і своєю лояльністю до її культури. Серед основних критеріїв приналежності до РМ він називає російськомовну культуру, російську мову та історичну пам'ять. На його думку, російська мова повинна мати офіційний статус в тих країнах, де хоча б для третини населення це основна мова спілкування. Відповідно Росія має наполягати на офіційному визнанні російської мови як другої державної у країнах колишнього СРСР, зокрема в Україні, Латвії, Молдові, Казахстані, Киргизстані [2, с. 5-15].

На офіційному рівні вперше термін РМ було озвучено Президентом Росії В. Путіним на Конгресі співвітчизників, що проживають за кордоном (2001 р.). «Русский мир» представлено як транснаціональну етнокультурну мережу, в основі створення якої лежить добровільне прагнення до об'єднання людей, що проживають за кордоном, але відчувають себе частиною російської культури, виявляють інтерес до національних традицій, історії, до самоорганізації та налагодження тісних культурних зв'язків з Росією [3, с. 97-105].

У розвитку і пропагуванні проекту «русского мира» важливу роль відіграє Російська православна церква (РПЦ). У своїх виступах Патріарх Кирило наголошує, що Росія - «це країна-цивілізація, зі своїм власним набором цінностей, своїми закономірностями суспільного розвитку, своєю моделлю соціуму і держави, своєю системою історичних і духовних координат» [4, с.124-133].

«Русский мир» – цивілізаційний простір, основу якого складають православна віра, російська культура і мова, спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток. Ядро РМ – це Росія, Україна і Білорусь, які є Святою Руссю. При цьому відмічається, що російська культура і мова мають транснаціональний характер, а російська мова – продукт спільних зусиль людей різних національностей [5,6].

Що стосується спільних поглядів на суспільний розвиток, то за інтерпретацією російського патріарха, народи Русі мають «усвідомлення безперервності і наступності російської державної суспільної традиції, починаючи з часів Київської Русі і закінчуючи нинішньою Росією, Україною, Білоруссю, Молдовою та іншими країнами історичного простору Русі» [5].

Російська Православна Церква, за словами Патріарха Кирила, виконує «пастирську місію серед народів, які приймають російську духовну і культурну традицію як основу своєї національної ідентичності» [3, с. 97-105].

Впродовж 2009-2010 років Фондом РМ було організовано круглі столи, присвячені обговоренню структури і змістовного наповнення «Русского миру».

Більшість учасників розглядали Росію як країну, яка не вміщується у державні кордони і виробляє потужний культурний багаж загальнолюдського значення, а РМ – як цивілізаційний проект і транскордонний етнокультурний феномен.

За словами заступника виконавчого директора фонду Т.В. Бокової, формування РМ сприяє отриманню Росією нової ідентичності, яка «виходить за межі державних кордонів і етнічної приналежності». РМ має бути привабливим для різних цільових аудиторій. На її думку, у старшого покоління РМ має викликати ностальгію за спільним минулим. Для середнього покоління РМ має бути простором для творчості, комунікації й самореалізації, на основі закладеної у дитинстві, зрозумілої системи

цінностей. Відповідно Т.В. Бокова запропонувала варіант основних цінностей РМ - Свобода, Служіння, Самобутність, Рівність, що у вигляді абрєвіатури (СССР) набуває додаткового змісту [7, с.91-94].

Помічник виконавчого директора фонду О.В.Долинський відмітив, що Росія є природнім ідейним лідером РМ і відповідно цінності РМ – це насамперед російські цінності, які мають бути «досить універсальними, аби імпонувати не лише громадянам Росії, але й співвітчизникам за кордоном, громадянам колишнього Радянського Союзу, і навіть більш широкій аудиторії людей, потенційно небайдужих до Росії» [7, с.108-110].

Керівник європейських програм Фонду О.А. Громико акцентував увагу на особливостях РМ. За його словами, це унікальний сплав західних і східних цивілізаційних цінностей. У структурі РМ він виділив ядро (Росія, Україна і Білорусь), внутрішню і зовнішню сфери. До внутрішньої сфери РМ входять країни пострадянського простору. До зовнішньої сфери О.А. Громико включив країни з найчисельнішими російськомовними меншинами (ФРН, Ізраїль, США, Велика Британія) і православним віросповіданням (Сербія, Кіпр, Румунія, Чорногорія), країни з російськомовною діаспорою, а також країни, що мають значний інтерес і симпатії до російської культури чи бізнесу (Італія, Фінляндія) [7, с.22].

Щодо механізмів реалізації РМ, російські експерти пропонують зокрема, запровадити «мовне громадянство» (тобто всі, хто розмоляє російською мовою і бажає отримати громадянство РФ, то має його отримати), сформувати на територіях «Русского мира» нації за аналогією зі спільнотою «радянський народ», закріпити провідну роль православ'я у політичному і духовному житті країн РМ (тобто посилити місіонерську діяльність РПЦ), а також формувати еліти РМ (тобто інкорпорувати національні еліти у російську еліту) [8, с.297-298].

У контексті даної теми варто звернути увагу на доповідь Ізборського клубу «Доктрина Русского мира» [9]. Автори доповіді вважають, що найбільш точною формою розбудови РМ є євразійський проект. Росія позиціонується як «мала Євразія», а цивілізація називається «русько-євразійською». До цієї цивілізації автори доповіді відносять країни і народи Європи і Азії, які брали участь у реалізації двох імперських проектів - Російської Імперії і Радянського Союзу. Росія позиціонується як стрижень і головний чинник збереження геополітичної цілісності євразійського континенту [9, с.54-55].

У доповіді окреслено фронтири РМ: Український, Білоруський, Прибалтійський, Молдавський, Кавказький і Середньоазійський.

Найважливішим фронтиром вважається український. Важливість України пояснюється тим, що на її території проживає близько 12% етнічних росіян, зосереджені геополітично важливі території, транзитні шляхи Євразії, вагома частина духовної спадщини Давньої Русі і Православ'я.

Водночас, у доповіді стверджується, що Україна не мала державності до 20 століття і відповідно не може вважатись спадкоємицею Київської Русі. Україна представлена як штучний проект, створений наприкінці 19 століття Австро-Угорщиною для послаблення впливу Росії. У 21 столітті Україну продовжують підтримувати країни Заходу, зокрема США, аби штучно поширити русофобські настрої і тим самим остаточно відокремити Україну від Росії. Відповідно цілісність України не має особливого значення, більш пріоритетним є збереження ідентичності російськомовного населення [9, с.56-69].

Для ефективного реалізації РМ, експерти Ізборського клубу вважають першочерговим виконання державою таких завдань, як відродження російської держави імперського типу, консолідація навколо РФ російської частини східнослов'янських держав, забезпечення державних і культурних прав

російськомовного населення України, створення ефективної системи взаємодії з співвітчизниками за кордоном тощо [9, с.95-98].

На думку українських експертів Національного інституту стратегічних досліджень (Здіорук С.І., Яблонський В.М., Токман В.В. та інші) основою ідей РМ у їх сучасному вигляді є державна імперська ідеологія, що сформувалася у Росії протягом 18 – початку 19 століть. Російська імперська ідеологія середини 19 століття базувалась на «православ'ї», «самодержавстві» і «народності». В концепції «Русский мир» 21 століття «народність» трансформувалась у «російську мову і культуру», а «самодержавство» переформульовано в «єдність історичної пам'яті», що передбачає безумовну лояльність до Російської держави [10].

Вже на рівні базових цінностей проект РМ явно суперечить основним концептам української національної ідеї, якими є українська соборність, державність на осібність (індивідуалізм і свобода) [8, с.292-293]. В рамках РМ виключається українська державність і Україна розглядається як «исконно русская земля». Фактично Україна позбавляється історичних коренів і національної ідентичності.

Образ України як штучно створеної держави активно пропагується російськими експертами і дослідниками. Так, російський історик, співробітник Російського інституту стратегічних досліджень (до 2016 р.) П.В. Мультигулі у статті «Обретение Руси Изначальной» (2014 р.) акцентує на тому, що «наприкінці 19-початку 20 століття українство вирощувалось у штабах Німеччини і Австро-Угорщини як зброя проти єдності Росії». Про штучність України, за його словами, свідчить той факт, що українські гетьмани лише вдавали з себе українців, а насправді були руськими і розмовляли російською мовою. Російський історик також відмічає, що сучасна Україна створена комуністичними вождями через політичні міркування за рахунок руських земель, насильницької українізації та нещадного терору [11].

Інший російський історик, керівник Центру гуманітарних досліджень Російського інституту стратегічних досліджень М.Б. Смолін, який є співавтором збірки «Украина – это Россия», опублікованої у 2014 році, також просуває ідею штучного формування української нації. Він стверджує, зокрема, що за підтримки австро-угорського уряду історик Михайло Грушевський перейменував Малоросію в Україну і винайшов українську мову, замінивши церковнослов'янські слова на польські, але з малоросійською вимовою [12].

За твердженнями М.Б. Смоліна, «ідеологічно конструкція української держави і української нації дуже політизована і складається з послідовно нанизаних на політичний каркас тенденційних історичних міфів»; для Росії «державна Україна – це своєрідна євразійська Хорватія, що роздирає цілісність і Російської Православної церкви, і російської державності, і єдність російського народу»; «українство, яке бореться з Православною Церквою, з російською державністю і з єдністю російського народу, необхідно видалити з російського тіла, як небезпечний вірус» [12,13].

«Українському питанню» присвячено також один з номерів журналу «Россия в глобальной политике», що вважається виданням Міжнародного дискусійного клубу «Валдай». Редактором журналу є голова президії Ради із зовнішньої і оборонної політики РФ.

Варто звернути увагу на публікацію професора Московського державного університету імені М.В.Ломоносова С. Перевезенцева, в якій українська нація представлена як проект комуністичних ідеологів, які поєднали «величезні східні і південні області з переважним російським і російськомовним населенням, а також західні регіони, які протягом кількох століть розвивалися у зовсім іншій культурно-історичній парадигмі»[14]. Після здобуття незалежності керівництво України, прагнучи усунути різноманітність, вирішило заново написати українську історію, використовуючи різного роду фальсифікації. Яскравим прикладом фальсифікації, на думку російського дослідника, є конструкт «Україна-Русь», сформульований наприкінці 19 століття

М.Грушевським у політико-ідеологічних цілях, зокрема, щоб довести стародавність української нації і зруйнувати історичні зв'язки між українцями і росіянами [14].

У найбільш концентрованому вигляді місце України в РМ відображено у російських документальних фільмах «Убить русского в себе» (2009 р., телеканал «ТВЦ») та «Проект Украина» (2015 р., телеканал «Россия 1»). Ці фільми є доступними в мережі Інтернет, зокрема на Youtube. «Проект Україна» має 714 854 переглядів, а «Убить русского в себе» - 14 337 переглядів [15,16].

Обидві стрічки присвячено історії формування української держави і нації. В основі фільмів – підбір та інтерпретація низки історичних подій. При цьому мета телесюжетів вочевидь полягає не у тому, щоб побудувати реальну історичну хронологію, а у пропагуванні ідей, що підривають національну ідентичність України.

Основні ідеї зазначених документальних фільмів можна сформулювати таким чином:

- Україна – історично частина Російської держави, яка бере свій початок з Київської Русі, де Київ виконував функцію культурного центру, що об'єднав навколо себе руські князівства.
- Української нації ніколи не існувало, це були прикордонні території («окраїна»), на яких проживав руський народ.

У фільмі «Проект Украина» стверджується, що у 1654 році держави Україна не існувало. Ці землі називались Малоросією. А терміном «Україна» позначались прикордонні території.

Українська нація представляється як штучно створений європейськими країнами проект для послаблення Російської держави. Так, 1795 року польський письменник Ян Потоцький видав твір «Історико-географічні фрагменти про скіфів, сарматів та слов'ян», де росіян, що населяли Малоросію було названо українцями – потомками скіфського племені сарматів. Це було зроблено для того, щоб обґрунтувати відмінності малоросів від росіян і тим самим спростувати права Росії на ці території.

- Українська мова – діалект російської мови.

В обох документальних фільмах пропагується ідея про штучність української мови і поширеність на так званих «українських землях» руської мови. Українська мова представлена діалектом російської мови, винаходом Пантелеймона Куліша, спотвореною російською з домішками польської мови. Неодноразово підкреслюється той факт, що українці намагаються позиціонувати себе окремим народом і у той же час розмовляють російською мовою [15,16].

Ці твердження протирічать результатам дослідження українського історика К.Тищенка, який переконливо довів, що за 32 ознаками з 40 українська мова відмінна від російської, і водночас більшість специфічних рис української мови єднає її з іншими слов'янськими мовами (білоруською, чеською, словацькою, польською, хорватською, болгарською тощо). 34 риси української мови є унікальними, що не мають аналогів в інших слов'янських мовах [17].

У згаданих документальних фільмах майстерно використовуються історичні маніпуляції. Так, у розповіді про походження назви «Україна» акцентується увага лише на одній версії – про окраїну. Однак, замовчується той факт, що у 17 столітті французький інженер Левассер де Боплан зобразив Україну на європейській мапі як країну з провінціями. У 18 столітті у коментарях до французької мапи Ж-Б.Нулена (1742) Україною названі землі казаків, що охоплюють Волинь, Київщину і Поділля.

Україна у російських документальних фільмах часто прирівнюється до Малоросії, хоча насправді цим терміном позначалась лише частина території України. Назва «Малоросія» походить від «Малої Русі», під якою в 14-15 століттях малися на увазі Галицька та Київська митрополії, у 15-16 століттях - землі Русі, що знаходились у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського, а у 17-18 століттях – лівобережна частина («Гетьманщина»), що відійшла до Росії [18].

Слід також відмітити, що у цих стрічках Русь перетворено на синонім Росії. По суті це підміна понять, адже «Русь» і «Росія» - різні історичні явища. Русь в широкому сенсі - це всі православні князівства Рюриковичів до монгольської навали середини 13 століття. Росія - це держава, що виникла на початку 18 століття на основі Великого князівства Московського, яке здобуло незалежність від татарських ханів у 1480 році. Як відмічають українські історики, «Русь» і «Україна» - дві назви однієї території у різні історичні періоди. Аналогічний приклад двох назв однієї країни – це «Галлія» і «Франція» [18].

Таким чином, Росією було створено РМ для обґрунтування своїх геополітичних амбіцій як своєрідного центру сили на пострадянському просторі. Російські ідеологи чудово розуміють, що центральним елементом російського геополітичного проекту є Україна, чия історія власне і створює потрібне підґрунтя для возвеличення Російської держави.

Як влучно відмітив український науковець М.А. Козловець, «ототожнення Київської Русі з Московським царством подовжує нинішню історію Росії, робить її насиченішою й сполучає з європейською історією». До того ж, для аргументації цивілізаційної винятковості російського народу потрібні слов'янські «донори», серед яких головним є Україна [4,с.129].

РМ можна вважати міфологізованим конструктом ідеологічного забарвлення, націленим на збереження і розширення сфери впливу Росії на міжнародній арені, але за рахунок нівелювання ідентичності, самобутності і територіальної цілісності націй, які попадають у зону російського впливу. Власне, практичну реалізацію РМ на території України вже можна спостерігати з 2014 року, коли під прикриттям «захисту співвітчизників» і «відновлення справедливості» Росія реалізувала дезінтеграційні проекти – «Крим» і «Новоросія».

Подальша пропаганда і впровадження РМ становить серйозну загрозу і може завдати не виправної шкоди національним інтересам і цілям України.

Водночас, на сьогодні РМ не має ґрунтового змістовного наповнення для того, щоб дійсно сприяти відродженню Росії як великої держави. Подальше використання РМ як засобу «жорсткої», а не «м'якої» сили може створити ефект бумерангу для самої Російської Федерації. У цьому контексті показовим є рішення Синоду Константинопольського патріархату від 11 жовтня 2018 року про надання автокефалії Українській православній церкві, що серйозно підриває ідейні засади РМ.

Список використаних джерел:

1. Щедровицкий П. Русский мир и транснациональное русское [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/2508>
2. Тишков В.А. Русский мир: смысл и стратегии//Стратегия России – 2007. - №7 – С. 5-15.
3. Павленко П. «Русский мир» як російсько-православний проект глобалізації пострадянського простору // «Русский мир» Кирила не для України. Збірка наукових статей. За редакцією проф. А.Колодного. – К.: УАР, 2014. – С. 97-105.
4. Козловець М. «Русский мир» як ідеологема сучасної російської ідентичності: український контекст //«Русский мир» Кирила не для України. Збірка наукових статей. За редакцією проф. А.Колодного. – К.: УАР, 2014. – С.124-133.
5. Выступление Патриарха Кирилла на открытии III Ассамблеи фонда «Русский мир». 3 ноября 2009 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<https://russkiymir.ru/fund/assembly/the-third-assembly-of-the-russian-world/>
6. Святейший Патриарх Кирилл: Русский мир — особая цивилизация, которую необходимо сберечь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html>

7. Смыслы и ценности Русского мира. Сборник статей и материалов круглых столов, организованных фондом «Русский мир» / Под ред. В. А. Никонова. — М.: Русский Мир, 2010. — 112 с.
8. Перепелица Г.М. Україна-Росія: війна в умовах співіснування. — К.: Видавничий дім «Стилос», 2015. — С.211-322.
9. Доктрина Русского мира / Составитель В.В. Аверьянов («Коллекция Изборского клуба»). — М.: Изборский клуб, Книжный мир, 2016. — С.17-107.
10. Україна та проект «Русского мира». Аналітична доповідь/ Яблонський В. М., Здіорук С.І., Токман В. В., Астаф'єв А. О. та ін. — К.: НІСС, 2014. — 95 с.
11. Мультатули П.В. Обретение Руси Изначальной [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://riss.ru/analytcs/5292/>
12. Смолин М. Б. Украина – это Россия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.moskvam.ru/publications/publication_1134.html
13. Смолин М.Б. Современное положение России и феномен «украинского» отщепенства [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://fondiv.ru/articles/2/97/>
14. Перевезенцев С. Линия фронта – прошлое // Россия в глобальной политике. — 2018. — №2 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.globalaffairs.ru/number/Liniya-fronta--proshloe-19486>
15. Документальный фильм «Проект Украина» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=bvpAeGeqd4Q>
16. Документальный фильм «Убить русского в себе» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=A10LluwpVcw>
17. Тищенко К. Правда про походження української мови // Український Тиждень. — 2012. - №39. — С. 22-64.
18. Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://likbez.org.ua>

References:

1. Schedrovickiy P. Russkiy mir i transnacionalnoe russkoe [Elektronniy resurs]. — Rezhim dostupu:<https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/2508>
2. Tishkov V.A. Russkiy mir: smysl i strategii//Strategiya Rossii – 2007. — №7 – S. 5-15.
3. Pavlenko P. «Russkiy myr» yak rosiisko-pravoslavnyi proekt hlobalizatsii postradianskoho prostoru // «Russkiy myr» Kyryla ne dlia Ukrainy. Zbirka naukovykh statei. Za redaktsiieiu prof. A.Kolodnoho. — K.: UAR, 2014. — S. 97-105.
4. Kozlovets M. «Russkiy myr» yak ideolohema suchasnoi rosiiskoi identychnosti: ukrainskyi kontekst //«Russkiy myr» Kyryla ne dlia Ukrainy. Zbirka naukovykh statei. Za redaktsiieiu prof. A.Kolodnoho. — K.: UAR, 2014. — S.124-133.
5. Vystuplenie Patriarha Kirilla na otkrytii III Assamblei fonda «Russkiy mir». 3 noyabrya 2009 goda [Elektronniy resurs]. — Rezhim dostupu: <https://russkiymir.ru/fund/assembly/the-third-assembly-of-the-russian-world/>
6. Svyatejshiy Patriarh Kirill: Russkiy mir — osobaya civilizaciya, kotoruyu neobhodimo sberech' [Elektronniy resurs]. — Rezhim dostupu: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html>
7. Smysly i cennosti Russkogo mira. Sbornik statey i materialov kruglyh stolov, organizovannyh fondom «Russkiy mir» / Pod red. V. A. Nikonova. — M.: Russkiy Mir, 2010. — 112 s.
8. Perepelytsia H.M. Ukraina-Rosiia: viina v umovakh spivisnuvannia. — K.: “Stylos”, 2015. — S. 211-322.
9. Doktrina Russkogo mira / Sostavitel V.V. Averyanov («Kollekciya Izborskogo kluba»). — M.: Izborskiy klub, Knizhnyy mir, 2016. — S.17-107.
10. Ukraina ta proekt «Russkoho myra». Analitychna dopovid/ Yablonskyi V. M., Zdioruk S.I., Tokman V. V., Astafiev A. O. ta in. — K.: NISS, 2014. — 95s.

11. Multatuli P.V. Obretnie Rusi Iznachalnoy [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <https://riss.ru/analytcs/5292/>
12. Smolin M. B. Ukraina – eto Rossiya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.moskvam.ru/publications/publication_1134.html
13. Smolin M.B. Sovremennoe polozhenie Rossii i fenomen «ukrainskogo» otshchepenstva [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://fondiv.ru/articles/2/97/>
14. Perevezencev S. Liniya fronta – proshloe // Rossiya v globalnoy politike. – 2018. – №2 [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.globalaffairs.ru/number/Liniya-fronta--proshloe-19486>
15. Dokumentalnyy film «Proekt Ukraina» [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=bvpAeGeqd4Q>
16. Dokumentalnyy film «Ubit russkogo v sebe» [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=A10LluwpVcw>
17. Tyshchenko K. Pravda pro pokhodzhennia ukrainskoi movy // Ukrainskyi Tyzhden. – 2012. - №39. – S. 22-64.
18. Hromadskyi prosvitnytskyi proekt «LIKBEZ. Istorychnyi front» [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://likbez.org.ua>